

Paweł Olszewski

Polityka Rosji wobec Kaukazu w okresie panowania Katarzyny II (1762-1796)

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 9, 43-59

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paweł Olszewski

POLITYKA ROSJI WOBEC KAUKAZU W OKRESIE PANOWANIA KATARZYNY II (1762-1796)

Okres panowania Katarzyny II w Rosji miał olbrzymie znaczenie dla ekspansji terytorialnej Imperium carów. W wyniku kolejnych wojen Rosja rozszerzyła swoje wpływy na nowe obszary. Jednym z ważnych kierunków ekspansji Petersburga w tym okresie był Kaukaz, istotny dla Rosji ze względów geostrategicznych. Rywalizowała ona w tym regionie o wpływy z Persją i Turcją.

Do początku lat 60. XVIII w. władze carskie rozszerzyły swoją władzę na obszarze Kaukazu północnego do rzeki Terek. Pierwszym posunięciem Katarzyny II, dotyczącym kaukaskiej polityki Rosji, była podjęta w 1763 r. decyzja o budowie twierdzy Mozdok na lewym brzegu środkowego biegu rzeki Terek. Twierdza Mozdok została wybudowana do 1765 r. Wzniesiono ją na szlaku biegnącym na południe przez góry Kaukazu do Gruzji. Jeszcze w 1762 r. nowa władczyni wydała ukaz (dekret) o przesiedleniu Czeczenów i Inguszy z obszarów górskich na tereny niżej położone¹. Mogło to świadczyć o powrocie Katarzyny II do planów podporządkowania Rosji północno-zachodniego Kaukazu formułowanych przez wcześniejszych władców rosyjskich. Wysiedlenie części lokalnej ludności z terenów górzystych doprowadziło do trwającego 17 lat powstania w Kabardzie przeciwko władzy rosyjskiej².

Zastosowana przy budowie twierdzy Mozdok taktyka przesiedlenia miejscowej ludności z gór na tereny nizinne, aby lepiej poddać ją kontroli urzędników i wojsk carskich, z różnym powodzeniem była potem stosowana w kolejnych etapach podporządkowania przez Rosję górali Kaukazu północnego. Już w 1764 r. w okolicy Mozdoku przesiedlono około 200 Osetyńców i Kabardyjczyków. Być może prawdą jest stwierdzenie, iż część górali dobrowolnie osiedlała się wokół twierdzy, ponieważ władze carskie, aby pozyskać lokalną ludność udzielały jej znacznej pomocy finansowej. Taka sytuacja mogła przynajmniej na początku wydawać się korzystna dla górali, gdyż w swoich wioskach w górach,

¹ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, *Kaukaz i Srednaja Azija vo vnesnej politike Rossii (vtoraja polovina XVIII – 80e gody XIX v.)*, Moskva 1984, s. 22-23.

² S. Ciesielski, *Rosja – Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2003, s. 26.

w wyniku m.in. różnych powiązań ekonomicznych, byli zależni od starszyny wioskowej³. Należy również wspomnieć, że jeszcze przed budową twierdzy Mozdok część osiedli czeczeńskich przyjęła poddaństwo rosyjskie, gdyż starszyna tych wiosek została przekupiona przez przedstawicieli Rosji. Pozytywne nastawienie do władz carskich części ludności terenów czeczeńskich wokół nowo wybudowanej twierdzy Mozdok, mogło wynikać także z nadziei, iż silne oddziały rosyjskie zabezpieczą tę ludność przed ciągłymi najazdami możnowładców z Kabardy. Próbowali oni podporządkować sobie tereny Czechenii i byli popierani w tych działaniach przez Turcję oraz chanat krymski.

Obok próby pozyskania lokalnej ludności władze carskie starały się także umocnić swoją pozycję wzdłuż rzeki Terek poprzez przesiedlenie Kozaków znad Donu i Wołgi na linię Kizlar – Mozdok. Kozacy nie związani z lokalną ludnością wspólną tradycją, językiem, religią czy obyczajami, zależni ekonomicznie od lokalnych urzędników administracji carskiej, bardziej utożsamiali się z interesami Rosji na Kaukazie północnym i byli ważnym elementem stopniowej rusyfikacji tego regionu. Obok znaczenia wojskowego Kozacy stali się także ważnym pośrednikiem w rozszerzaniu wpływów gospodarczych Rosji na Kaukazie północnym. Zwiększała się wymiana handlowa między napływową ludnością kozacką i rosyjską a góralami⁴.

Wydaje się, iż lokalna ludność Kaukazu nie chcąc całkowicie podporządkować się władzy politycznej i ekonomicznej Petersburga, zarazem traktowała Rosję jako wygodne narzędzie do walki Turcją i Iranem. Autorzy radzieccy przedstawiali dokumenty, według których już w końcu XVIII w. starszyny, w imieniu poszczególnych wspólnot wioskowych podporządkowywały się dobrowolnie, rzekomo bardziej postępowej władzy carskiej. Jest to częściowo prawda. Jednak należy pamiętać, iż te same starszyny bardzo szybko buntowały się przeciwko zwierzchnictwu Rosji, a następnie ogłaszały się gorliwymi wyznawcami islamu i poddanymi szachów perskich, sułtanów tureckich czy też lokalnych władców północno-kaukaskich lub zakaukaskich. Takie postawy świadczyły o tym, iż w zależności od sytuacji politycznej, gospodarczej, a przede wszystkim militarnej wybierano ten sojusz, który w danej chwili wydawał się najbardziej korzystny. Być może ten pragmatyzm polityczny wynikał z faktu, że szczególnie wśród ludności północnego Kaukazu nie było większej tradycji posiadania w przeszłości własnej państwowości z racji chociażby zbyt dużego zróżnicowania etniczno-językowego. Równie łatwo ludność ta była skłonna łączyć swoją przyszłość z Rosją, Persją czy też z Turcją⁵.

³ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 23.

⁴ A.V. Fadeev, *Rossija i Kavkaz pervoj treti XIX v.*, Moskwa 1960, s. 60-61.

⁵ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 26-28.

Omawiając proces zajmowania Kaukazu przez Imperium carów należy także wskazać, że w XVIII w. Rosja nie chciała ze względów ekonomicznych zająć całego Kaukazu, ale tylko objąć swoją kontrolą szlaki komunikacyjne biegnące przez ten region. Stąd nieprzypadkowa budowa twierdzy Mozdok u północnego krańca słynnej „gruzińskiej drogi wojennej”, łączącej Gruzję z Rosją. Północny Kaukaz poza szlakami handlowymi nie był zbyt atrakcyjny pod względem gospodarczym. Były to tereny górzyste, stosunkowo słabo zaludnione, których mieszkańców, przyzwyczajonych do znacznej autonomii trudno było zamienić w chłopów pańszczyźnianych. Ze względu na trudne warunki naturalne regionu rozwijała się tutaj ekstensywna gospodarka rolna, bardzo mało efektywna ekonomicznie i w związku z tym nieatrakcyjna pod względem gospodarczym. Natomiast dla Rosji, a także dla jej elity urzędniczej i wojskowej o wiele atrakcyjniejsze, także ze względów rolniczych były tereny Kaukazu południowego – Zakaukazia. W tym regionie, a szczególnie w Gruzji można było, ze względu na umiarkowany klimat uprawiać np. drzewa morwowe i hodować jedwabniki, uprawiać krzewy bawełny i rośliny tropikalne etc. Poza tym Zakaukazie mogło stać się bazą wypadową w kierunku Turcji i Bliskiego Wschodu oraz w stronę Persji i Azji Środkowej. Przez Zakaukazie biegły również bardzo ważne szlaki komunikacyjne łączące Europę przez Turcję i Iran z Zatoką Perską, Azją Środkową i Chinami. Polityka Rosji na Zakaukaziu była związana także z próbami rozszerzenia wpływów Imperium carów na słabą Turcję, władającą cieśninami łączącymi Morze Czarne z Morzem Śródziemnym.

Zdaniem części historyków pretekstem do pierwszej wojny rosyjsko-tureckiej, w okresie panowania Katarzyny II, były protesty ze strony Sztambułu przeciwko budowie twierdzy Mozdok oraz przesiedlaniu górali kaukaskich przez władze carskie. Wydaje się jednak, że nie był to zasadniczy powód wybuchu tego konfliktu. O wiele ważniejsze było dążenie Petersburga do zniszczenia chanatu krymskiego oraz rozszerzenia wpływów Rosji na Bałkanach. Równie ważną przyczyną były walki z konfederacją barską w Rzeczypospolitej. Konfederatów popierała Turcja i Francja⁶.

Rosji przystępującej w 1768 r. do wojny z Turcją zależało przede wszystkim na opanowaniu Dardaneli i Bosforu – cieśnin łączących Morze Czarne z Morzem Śródziemnym. Te cele wiązały się z generalną polityką rosyjską objęcia swoją kontrolą Morza Czarnego, które było najdogodniejszą drogą handlową do wywozu rosyjskiego zboża na Zachód, zwłaszcza do Wielkiej Brytanii. W trakcie kolejnych wojen z Turcją w okresie panowania Katarzyny II, główne tereny

⁶ Z. W ó j c i k, *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1971, s. 297-298; M. H e l l e r, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 448-450.

uprawy zboża – strefa czarnoziemiu – ciągnęła się na południu od linii Kijów-Tuła-Kazań. Część tych ziem znajdowała się jeszcze w rękach Rzeczypospolitej i Turcji, jednak większość stanowiła już własność państwa carów. Transport wielkich ilości zboża z terenów południowych do bałtyckich portów Rosji, a potem dalej przez Morze Bałtyckie na zachód Europy był bardzo utrudniony, gdyż odległość portów bałtyckich należących do Imperium carów od terenów czarnoziemów wynosiła od 1500 do 2000 km. Powodowało to olbrzymie koszty transportu. Natomiast wybrzeża czarnomorskie były odległe od terenów rolniczych tylko o około 600 km, a więc droga transportu zboża była trzykrotnie krótsza. Dlatego jasnym wydawało się dążenie Rosji do zajęcia wybrzeży Morza Czarnego⁷.

Pomimo znacznej przewagi liczebnej wojsk tureckich, których dodatkowo wspierali konfederaci barscy oraz popierała Francja i Austria, wojna była generalnie pasmem sukcesów wojsk rosyjskich. Oddziały carskie pod dowództwem wybitnego generała Aleksandra Rumiancewa odniosły zwycięstwa w Mołdawii i Wołoszczyźnie w 1769 r., zdobywając Jassy – stolicę Mołdawii oraz Bukareszt – stolicę Wołoszczyzny. W 1770 r. zniszczono całkowicie flotę turecką w Zatoce Czesmeńskiej na Morzu Egejskim. Rosja rozpoczęła także operacje wojenne na Krymie, dążąc do całkowitej likwidacji chanatu krymskiego. Zagroził on władzy carskiej na Kaukazie północnym⁸.

Jeśli chodzi o działania wojskowe na Kaukazie to walki toczyły się przede wszystkim na dwóch frontach: północnym i południowym. Na północnym Kaukazie już w 1772 r. chan krymski Sagib Girlej podpisał porozumienie z Rosją, oddając jej Kercz i Anapę (Jenikale). Miasta te już wcześniej zostały zajęte przez wojska carskie. Jednak szybko okazało się, iż traktat ten nie miał większego znaczenia, ponieważ Sagib Girlej został obalony, natomiast na czele chanatu krymskiego stanął Dewlet Girlej – zwolennik Turcji. Próbował on w porozumieniu ze Stambułem zorganizować wyprawę przeciwko Rosji do Kabardy, aby zająć tę część północno-zachodniego Kaukazu i odciąć Petersburg od wpływów na Kaukazie. Oddziały Dewlet Girleja uzyskały poparcie części arystokracji Kabardy. Obawiała się ona utraty swojej pozycji po włączeniu Kabardy w granice Imperium carów. 3 czerwca 1774 r. miała miejsce bitwa oddziałów Dewlet Girleja z wojskami carskimi pod twierdzą Mozdok. Rosjanie odnieśli zwycięstwo i ostatecznie chan krymski musiał zrezygnować z planów rozciągnięcia swoich wpływów na Kabardę⁹.

⁷ Z. W ó j c i k, op. cit., s. 298-299.

⁸ Ibidem, s. 299-300.

⁹ A.V. F a d e e v, op. cit., s. 23; N.S. K i n j a p i n a, M.M. B l i e v, V.V. D e g o e v, op. cit., s. 31-32.

Natomiast jeśli chodzi o działania militarne na Zakaukaziu to Rosja skupiła swoją uwagę na obszarze Kartlii i Kachetii, czyli tzw. „Gruzji wschodniej”. Już od 1762 r. nad zjednoczoną Kartlią i Kachetią władzę sprawował wybitny władca gruziński Herakliusz II (Irakli II). W 1758 r. jeszcze jako władca Kachetii zawarł on sojusz wojskowy z królem Imeretii Solomonem I. Sojusz z Rosją próbował zawrzeć także król Solomon. Starania te spotkały się z przychylnością ze strony władz rosyjskich. Petersburg miał nadzieję, że atak ze strony państw gruzińskich na teren Turcji odciągnie przynajmniej część wojsk osmańskich z ważniejszego dla Rosji frontu bałkańskiego.

Jednocześnie władze carskie na razie nie planowały przyłączenia terenów Kartlii i Kachetii do Rosji. Mogła o tym świadczyć instrukcja dla gen. I. Tottlebena, który stał na czele oddziału wysłanego do królestwa Herakliusza II. Wspomina się w niej, iż Gruzini nie są poddanymi rosyjskimi oraz że „niewygodne” (tak napisano w instrukcji) położenie tych ziem wyklucza ich przyłączenie do Rosji nawet, jeśli tego zyczyliby sobie ich mieszkańcy. Oddział gen. Tottlebena przybył do Kartlii i Kachetii w 1769 r. i liczył zaledwie 500 żołnierzy¹⁰. Już sama jego liczebność mogła świadczyć o drugoplanowym znaczeniu frontu zakaukaskiego dla Petersburga.

Oddział Tottlebena wspólnie z siłami gruzińskimi wziął udział w walkach na ziemiach gruzińskich, należących bezpośrednio do Turcji. Jednak już w 1770 r. doszło do konfliktu między gen. Tottlebenem i Herakliuszem II. Niektórzy historycy uważają, iż dowódca rosyjski próbował nawiązać bliższe stosunki z lokalnymi feudałami gruzińskimi przeciwnymi silnej władzy Herakliusza. Nie wykluczają też, iż nie były to samodzielne działania ambitnego generała, jak chce tego część badaczy, ale posunięcia podjęte na polecenie z Petersburga. Generał carski podobno z tego samego powodu wszedł w konflikt z królem Imeretii Solomonem. Być może w obydwu przypadkach przedstawiciel władz rosyjskich próbował zastosować z sukcesem prowadzoną na innych terenach, chociażby Kaukazu północnego, politykę „dziel i rządź”, wykorzystując antagonizmy między lokalnymi elitami władzy do umocnienia wpływów Rosji na tym terenie. Ponieważ taktyka ta okazała się w tym przypadku mało skuteczna, ponadto wojskom rosyjskim nie udało się zdobyć tureckiej twierdzy Achalczych, gen. Tottleben został odwołany do Rosji. Następnie przez pewien okres czasu na czele oddziałów rosyjskich w Kartlii i Kachetii stał gen. Suchomin. Ostatecznie w maju 1772 r. oddział rosyjski został wycofany z tego królestwa¹¹.

¹⁰ Ibidem, s. 30, s. 33.

¹¹ A. F u r i e r, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000, s. 36; N. S. K i n j a p i n a, M. M. B l i e v, V. V. D e g o e v, op. cit., s. 30; B. B a r a n o w s k i, K. B a r a n o w s k i, *Histo-*

Pomimo konfliktów personalnych między władcami gruzińskimi i dowództwem rosyjskim na Zakaukaziu, obecność wojskowa Rosjan miała także pewne pozytywne aspekty. Mianowicie przy pomocy wojsk carskich udało się ostatecznie wyprzeć wojska tureckie z Imeretii. Oddziały osmańskie od 1757 r. zajmowały niektóre miasta tego gruzińskiego państwa, gdyż jego władca Solomon I był przeciwnikiem Turcji¹².

Po wycofaniu wojsk rosyjskich z Zakaukazia Herakliusz II próbował ponownie nawiązać bliższe stosunki z Petersburgiem. W 1773r. wysłał swojego syna Lewana do Petersburga. W piśmie do Katarzyny II prosił, aby objęła ona swoim protektoratem Kartlię i Kachetię. Domagał się też, aby wysłała oddział 4 000 żołnierzy do jego królestwa i utrzymała na tronie potomków Herakliusza II oraz zachowała autokefalię, czyli niezależność gruzińskiego prawosławnego kościoła ortodoksyjnego. Postulował, aby rosyjskie wojska pomogły w odzyskaniu miasta Achalczych przez Kartlię-Kachetię, które stanowiło ważny punkt na szlaku handlowym łączącym Turcję z Iranem. Postulaty te świadczyły o znacznym prestiżu, jakim cieszyła się Rosja na Zakaukaziu, pomimo niezbyt dużych sukcesów militarnych jej oddziałów w tym regionie. W tym przypadku zapewne z opóźnieniem, ale dochodziły także na Zakaukaziu informacje o zwycięstwach wojsk rosyjskich w walkach przeciwko Turkom na innych frontach¹³.

Działaniom oddziałów carskich na Zakaukaziu sprzyjali także Ormianie, którzy tradycyjnie już od dłuższego czasu uważali Rosję za swoją protektorkę. Istotnym czynnikiem kształtującym postawę prorosyjską wśród tej ludności był fakt, iż ciągle wojny i destabilizacja sytuacji ekonomicznej na Zakaukaziu nie sprzyjała rozwojowi handlu i rzemiosła – głównych źródeł utrzymania Ormian. Mieli oni nadzieję, że w przypadku włączenia ziem gruzińskich oraz chanatu erewańskiego do Rosji zapanuje spokój wewnętrzny, a ponadto zyskają dostęp do wielkiego rynku rosyjskiego¹⁴.

Ostatecznie pierwsza wojna rosyjsko-turecka za panowania Katarzyny II zakończyła się traktatem podpisanym 21 lipca 1774 r. we wsi Kuczuk-Kainardzi w okolicach Silistry na Bałkanach. Postanowienia traktatu były bardzo korzystne dla Rosji. Na jego mocy państwo carów otrzymywało od Turcji: Azow, Kercz, ujście rzek: Don, Boh, Dniepr oraz Cieśninę Kerczeńską. Flota rosyjska uzyskała prawo do swobodnej żeglugi po Morzu Czarnym. Rosja otrzymała prawo

ria Gruzji, Wrocław 1987, s. 120-121; T.T. Chmielecki, *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1999, s. 29.

¹² B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji...*, s. 120.

¹³ R.G. Suny, *The Making of Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis 1994, s. 58.

¹⁴ R.G. Suny, *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington and Indianapolis 1993, s. 34-35.

do ingerencji w obronie prawosławnych mieszkańców prowincji tureckich na Bałkanach. Chanat krymski przestał być wasalem Turcji i stał się niezależnym państwem. Potwierdzeniem pozycji Petersburga na Kaukazie, obok uznania niezależności chanatu krymskiego od Turcji, była zgoda Sambułu na to, aby tereny tzw. „małej i dużej Kabardy” (w północno-zachodniej części Kaukazu) zamieszkałe przez ludność muzułmańską zostały uznane za należące do Rosji. Wcześniej pretensje do Kabardy rościł sobie chanat krymski. W ten sposób Turcja oficjalnie przekazała Rosji na Kaukazie północnym cały obszar od rzeki Terek do głównego pasma gór Kaukazu¹⁵.

Obok bezpośredniego podporządkowania zachodniej części Kaukazu północnego Petersburgowi, pokój w Kuczuk-Kainardzi utrzymywał status quo na Zakaukaziu. Nadal uważano Gruzję zachodnią łącznie z Imeretią za strefę wpływów tureckich. Z kolei Gruzja wschodnia, czyli Kartlia i Kachetia były uznane za niepodległe państwa¹⁶. Postanowienia traktatu dotyczące przyszłości ziem gruzińskich, a zwłaszcza Imeretii można ocenić jako charakterystyczne dla polityki Rosji. Potraktowała ona Imeretię w sposób niezwykle przedmiotowy, pomimo tego, że dzięki pomocy władcy Imeretii Solomona I, wojska rosyjskie odniosły pewne sukcesy militarne na Zakaukaziu.

Pomimo podpisania traktatu pokojowego między Petersburgiem i Sambułem wiadomo było, iż jest to stan tymczasowy. Było oczywiste, iż zarówno Turcja, jak też Rosja i Persja nie pogodzą się z istniejącą sytuacją polityczną na Kaukazie. Ze stałego niebezpieczeństwa podporządkowania władzy muzułmańskich mocarstw: Turcji lub Persji zdawał sobie sprawę także Herakliusz II król Kartlii i Kachetii. Próbował on szukać poparcia politycznego i militarnego dla niepodległości swojego kraju wśród państw europejskich. W latach 1781-1782 wysłał poselstwa do Austrii, Francji, Republiki Weneckiej, Królestwa Genui. W tym samym czasie toczył także rokowania w sprawie bliższej współpracy z Rosją carską, mając nadzieję na wsparcie ze strony tego chrześcijańskiego mocarstwa¹⁷.

Ostatecznie po 9 latach rokowań, w 1783 r. doszło do zawarcia tzw. „traktatu georgijewskiego” w sprawie protekcji Rosji nad Kartlią i Kachetią. Część historyków uważa, iż tak długie rokowania wynikały z obaw Rosji przed zaangażo-

¹⁵ S.K. B u s u e v, *Iz istorii vnesnepolitieskich otnosenij v period prisoedinenija Kavkaza k Rossii (20-70 gody XIX veka)*, Moskva 1955, s. 10; A.V. F a d e e v, op. cit., s. 23; N.S. K i n - j a p i n a, M.M. B l i e v, V.V. D e g o e v, op. cit., s. 32-33; Z. W ó j c i k, op. cit., s. 300; M. H e l l e r, op. cit., s. 455-456.

¹⁶ A.V. F a d e e v, op. cit., s. 23-25.

¹⁷ T.T. C h m i e l e c k i, op. cit., s. 29; B. B a r a n o w s k i, K. B a r a n o w s k i, *Historia Gruzji...*, s. 122.

waniem się w nową wojnę przeciwko Turcji. Nie oznaczało to jednak, że Rosja całkowicie zrezygnowała, po zakończeniu wojny z Turcją, z projektu umocnienia swojej pozycji na Kaukazie północnym. O znaczeniu tego obszaru dla Katarzyny II mógł świadczyć fakt, iż w 1775 r. Grzegorz Potiomkin został mianowany gubernatorem azowskim, astrachańskim, saratowskim i noworosyjskim. Wraz z powstaniem guberni azowskiej obejmującej częściowo obszar Kaukazu północnego, region ten został włączony bezpośrednio w struktury administracyjne Rosji carskiej. Szczególnie ważne było to, że stanowisko gubernatora objął faworyt Katarzyny II – Potiomkin, który przez wiele lat, aż do 1789 r., był najbliższym współpracownikiem carycy. Mogło to świadczyć o szczególnej roli, jaką Katarzyna II przykładała do zagospodarowania nowo zdobytych terenów Kaukazu północnego¹⁸.

Książę Potiomkin stworzył projekt zbudowania sieci twierdz łączących Mozdok z Azowem i umacniających pozycję Rosji na Kaukazie północnym. Projekt ten uzyskał w 1777 r. aprobatę Katarzyny II. W jego efekcie powstał łańcuch fortyfikacji tzw. linia kaukaska, składająca się z 10 twierdz, 5 stanic obronnych i osiedli, gdzie umieszczano także emerytowanych żołnierzy. Wokół twierdz osiedlano również ludność kozacką, która według Potiomkina lepiej nadawała się do obrony tego pogranicza niż regularne oddziały wojskowe. Już w 1785 r. na linię kaukaską sprowadzono około 1000 Kozaków. Część Kozaków przesiedlono za karę, po stłumieniu niepodległościowego powstania kozackiego na Zaporozżu. Budowa nowych umocnień przez Rosjan oraz przesiedlanie Kozaków i chłopów rosyjskich spowodowała lokalne powstania ludności kaukaskiej¹⁹.

Wykorzystując duże osłabienie Persji Rosja próbowała zaktywizować swoją politykę w Dagestanie. W 1775 r. Rosjanie wysłali wojska do Dagestanu i ponownie wprowadzili na tron chanatu kubińskiego Fatali chana, zwolennika bliższej współpracy z Petersburgiem²⁰.

Do wzmocnienia pozycji Rosji na Kaukazie północnym przyczyniło się włączenie chanatu krymskiego w 1783 r. do Imperium carów. Aneksję przeprowadzono z inicjatywy Grzegorza Potiomkina, który wykorzystał destabilizację sytuacji wewnętrznej na Krymie i walki między różnymi pretendencjami do tronu Krymu. Potiomkin przystąpił natychmiast do budowy Sewastopola i tworzenia czarnomorskiej floty wojennej²¹.

¹⁸ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 36; M. Heller, op. cit., s. 456.

¹⁹ A.V. Fadeev, op. cit., s. 37-38.

²⁰ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987, s. 104.

²¹ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 56-57.

Przyłączenie Krymu do Rosji stało się przyczyną wybuchu kolejnej wojny rosyjsko-tureckiej w 1787 r. Turcja obawiała się nadmiernego wzmocnienia pozycji Petersburga, nie tylko na Kaukazie północnym, ale także na Zakaukaziu. O tym, że Rosja dążyła do rozszerzenia swoich wpływów w Gruzji świadczył „traktat georgijewski”. Został on podpisany 24 lipca 1783 r. przez reprezentanta Katarzyny II Pawła Potiomkina (kuzyna Grzegorza Potiomkina) oraz przedstawicieli Herakliusza II księcia Iwane Bagrationi oraz księcia Garsewane Czawczawadze, w twierdzy Georgijewsk na Kaukazie. Na jego mocy Katarzyna II objęła swoim protektoratem Kartlię i Kachetię. W zamian Herakliusz złożył przysięgę wierności carycy oraz zobowiązał się uzgadniać swoją politykę zagraniczną z Rosją. Władze rosyjskie miały przysłać do Gruzji kontyngent wojskowy. Niewielki oddział carski przybył do Tbilisi w listopadzie 1783 r. Liczył około 2000 żołnierzy i 4 armaty²².

„Traktat georgijewski” jest traktowany przez badaczy historii Kaukazu jako pierwszy symboliczny i formalny krok w kierunku podporządkowania Gruzji oraz całego Zakaukazia Rosji. W związku z tym był krytykowany przez przeciwników podporządkowania Gruzji Imperium carów. Uważali oni, iż ten dobrowolny akt ze strony Herakliusza II był doskonałym pretekstem do porządkowania Rosji całej Gruzji. Jednak wydaje się, że te zarzuty wobec Herakliusza II nie do końca były usprawiedliwione. Zgadzał się on na podporządkowanie protekcji rosyjskiej swojego królestwa, gdyż nadal obawiał się ataku ze strony wrogiej Turcji. Ponadto należy pamiętać, że Herakliusz II, obok interesów państwowych, miał także na uwadze względy o charakterze dynastycznym. Chciał zapewnić tron swoim potomkom. Dlatego w traktacie georgijewskim znalazło się stwierdzenie, iż władca rosyjski gwarantuje tron Kartlii i Kachetii synom Herakliusza. Ten element porozumienia szczególnie eksponowali krytycy Herakliusza II, którzy uważali, że władca nie uwzględnił interesów narodowych i państwowych. Jednak wydaje się, iż ta ocena jest do pewnego stopnia ahistoryczna. W końcu XVIII w. większość władców w swojej polityce kierowała się także względami o charakterze dynastycznym. Warunek, mówiący o zapewnieniu tronu dla synów Herakliusza II był o tyle ważny, iż poważnym pretendentem do tronu Kartlii i Kachetii był królewicz Aleksander, wnuk Wachtanga VI. Popierała go część feudałów gruzińskich i władca Iranu Kerim Zenda²³.

Traktat georgijewski, a szczególnie budowa „wojennej drogi gruzińskiej”, która łączyła północny Kaukaz z Gruzją wywołała duże wrażenie w Turcji i Persji oraz wśród władców kaukaskich – przeciwników orientacji rosyjskiej.

²² R. Seely, *Russo-Chechen conflict 1800-2000. A Deadly Embrace*, London 2001, s. 23; A. Furiér, op. cit., s. 37, N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 49-50.

²³ Ibidem, s. 50.

W tym samym czasie przy północnym zakończeniu drogi wzniesiono twierdzę Władykaukaz. Już sama jej nazwa wskazywała na dążenie Rosji do dalszego umocnienia swojej pozycji na Kaukazie. Wybudowanie drogi bitej umożliwiło, obok rozszerzenia wymiany handlowej między Rosją i Gruzją, także transport na Zakaukazie ciężkiej artylerii rosyjskiej bardzo przydatnej do prowadzenia działań militarnych²⁴.

Kolejnym krokiem w kierunku wzmocnienia pozycji Petersburga na Kaukazie było powołanie wiosną 1785 r. tzw. namiestnictwa kaukaskiego. Stworzono także gubernię kaukaską, obejmującą dwa obwody: astrachański i kaukaski. W ukazie (dekrecie) powołującym namiestnictwo kaukaskie nie określono szczegółowo jego południowych granic. Granice te miał wytyczyć generał-gubernator stojący na czele namiestnictwa. Takie uregulowania wskazywały, że kwestia południowych granic Imperium carów na Kaukazie była sprawą otwartą i dowodziły dalszych dążeń ekspansjonistycznych Rosji w tym regionie. O takim nastawieniu mógł świadczyć także fakt, iż nowy twór administracyjny nosił nazwę „namiestnictwa kaukaskiego”, pomimo, iż przede wszystkim obejmował stepowe tereny na północ od Kaukazu. W nowo powstałym namiestnictwie wyznaczano wojskowych do kierowania administracją cywilną. Była to typowa dla Rosji polityka na kresach imperium, szczególnie na Kaukazie i w Azji centralnej, gdzie do czasu przeobrażenia twierdz w ośrodki miejskie, lokalna ludność cywilna była kierowana przez administrację wojskową. Znamienne było także to, że namiestnicy kaukascy posiadali uprawnienia do prowadzenia w imieniu Rosji polityki zagranicznej z Turcją i Iranem. Pierwszym namiestnikiem został Paweł Potiomkin²⁵.

W 1784 r. wybuchło pierwsze większe powstanie przeciwko władzy carskiej na Kaukazie północnym. Co prawda, praktycznie już od pierwszych prób podporządkowania Kaukazu Rosji w czasach panowania cara Piotra I, miały miejsce zakrojone na różną skalę wystąpienia antyrosyjskie lokalnej ludności, jednak powstanie, które wybuchło w 1784 r. w Czeczenii miało inny, specyficzny charakter. Po raz pierwszy przywódca tego powstania, szejk Mansur wykorzystał nie tylko różnice etniczne między góralami Kaukazu i ludnością rosyjską, ale także odrębności religijne, przeciwstawiając prawosławiu, rozwijający się wśród plemion Kaukazu północnego islam. Mansur był zwolennikiem sufizmu - ortodoksyjnego odłamu islamu. Żądał oparcia prawa na zasadach Koranu, potępiał używanie tytoniu i alkoholu, przeciwstawiał się praktyce kradzieży. W imię czystości etnicznej, kulturowej i religijnej występował przeciwko przedstawi-

²⁴ R.G. Suny, *The Making...*, s. 58-59.

²⁵ A.V. Fadeev, op. cit., s. 38-39; N.S. Kinjapina, M.M. Bliiev, V.V. Degoev, op. cit., s. 58-59.

cielom lokalnej społeczności, którzy gotowi byli otwarcie współpracować z Rosjanami, co, jak już wspomniałem było częstą praktyką. Mansur uważał, że ludność Kaukazu północnego może skutecznie przeciwstawić się wpływowi Rosji, jeżeli będzie krzewić islam na tym obszarze. Początkowo wydawało się, iż szejik skłonny był utrzymywać dobre stosunki z lokalnymi władzami rosyjskimi, pod warunkiem, że nie będą one przeszkadzać w propagowaniu przez Mansura sufizmu wśród miejscowej ludności²⁶. Oczywiście władze carskie nie mogły się na to zgodzić, gdyż prawosławie było religią państwową uważaną obok siły militarnej, gospodarczej i politycznej Rosji za ważny element łączący wieloetniczne państwo carów.

Dzięki rosnącemu autorytetowi i popularności wśród górali północnego Kaukazu, już w 1785 r. Mansur uzyskał znaczne wpływy nie tylko w Czeczenii, ale i na sąsiednich terenach zamieszkałych przez Inguszy, Kabardyjczyków i Osetyńców. Dlatego władze carskie próbowały go zabić. 6 lipca 1785 r. znaczny oddział, liczący 3000 żołnierzy carskich pod dowództwem płk. Pieri spalił aul (wieś) Ałdy skąd pochodził Mansur. Jednak samemu imamowi udało się wcześniej uciec w góry. Wycofujący się oddział carski został zaatakowany przez czeczeńskich powstańców. Zginęło 753 żołnierzy rosyjskich oraz ich dowódca. Była to pierwsza znacząca porażka Rosjan w walkach z Mansurem²⁷.

Sukcesy powstańców skłoniły Mansura do stworzenia planu uwolnienia spod władzy Rosji całego Kaukazu północnego. Najważniejszym jego elementem było zniszczenie twierdz rosyjskich. Już w lipcu 1785 r., a potem w sierpniu tego samego roku próbowano zdobyć Kizlar nad rzeką Terek, który był także ważnym ośrodkiem wymiany handlowej między góralami, a napływową ludnością²⁸. W październiku i listopadzie 1785 r. powstańcy Mansura próbowali zająć forty w okolicach twierdzy Mozdok. Jednak ostatecznie odnieśli klęskę. Nie dysponowali bowiem artylerią, niezbędną do zdobywania fortyfikacji oraz nie byli przeszkoleni do walki o systemy stałych umocnień²⁹.

Powstanie Mansura zaczęło chylić się ku upadkowi, gdy władze rosyjskie podjęły bardziej zdecydowane działania, wysyłając na północny Kaukaz większe oddziały wojskowe. W dniach 20-24 września 1787 r. w walkach między rzekami Urup i Łabą wojska gen. Pawła Potiomkina pokonały oddziały Mansura i wydawało się, iż powstańcy ostatecznie ponieśli klęskę. Jednak pacyfikację sytuacji na obszarze Kaukazu północnego utrudnił władzom carskim wybuch

²⁶ S. Ciesielski, op. cit., s. 28.

²⁷ P. Grochmalski, *Czeczenia. Rys prawdziwy*, Wrocław 1999, s. 35; S. Ciesielski, op. cit., s. 29.

²⁸ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 67.

²⁹ S. Ciesielski, op. cit., s. 30; P. Grochmalski, op. cit., s. 35.

w tym samym roku kolejnej wojny rosyjsko-tureckiej. Mansur po nieudanych próbach nakłonienia do antyrosyjskiego powstania ludności czerkieskiej w zachodniej części Kaukazu północnego, opowiedział się po stronie Turcji. Przebywał w tureckiej twierdzy Anapie i po jej upadku w 1791 r. dostał się do niewoli rosyjskiej. Zmarł 13 kwietnia 1794 r. w twierdzy szliselburskiej – znanym więzieniu carskim³⁰.

Zastanawiając się nad przyczynami klęski powstania Mansura, obok przewagi wojskowej i ekonomicznej Rosji, należałoby wskazać na inne czynniki o charakterze lokalnym. Mansur próbował stworzyć podstawy państwa teokratycznego (religijnego) na Kaukazie północnym, organizując m.in. system rekrutacji do armii powstańczej. Każda wieś zobowiązana była wystawić określoną liczbę żołnierzy i dostarczyć im odpowiednią ilość żywności³¹. Należy sądzić, iż było to poważnym obciążeniem dla przyzwyczajonych do samodzielności czeczeńskich wspólnot położonych w górach. Ponadto część feudałów z Osetii, Kabardy i Inguszetii obawiała się ekonomicznej dominacji Mansura.

Pomimo klęski powstania, działalność Mansura jako przywódcy religijnego przyczyniła się do rozszerzenia i okrzepnięcia wpływów islamu na obszarze Kaukazu północnego. Obok różnic etnicznych, językowych czy kulturowych pojawił się jeszcze jeden ważny czynnik odróżniający lokalną ludność od zdobywców – religia³².

Schyłkowa faza powstanie Mansura przebiegała w czasie kolejnej wojny między Rosją i Turcją, która rozpoczęła się w 1787 r. Przyczyny wybuchu tego konfliktu zbrojnego były niezwykle skomplikowane i można je powiązać nawet z walką kolonistów amerykańskich o wyzwolenie spod władzy angielskiej. Poparcie władz carskich dla kolonii angielskich w Ameryce Północnej spowodowało wzrost wrogości Anglii wobec Rosji. Londyn był także zaniepokojony ekspansją Petersburga w kierunku Bliskiego Wschodu i Azji Centralnej. Dlatego dyplomacja brytyjska namawiała Turcję do wojny przeciwko Imperium carów. Sugestie angielskie trafiły na podatny grunt, gdyż Imperium Osmanów nie mogło się pogodzić z aneksją terytorium Krymu przez Rosję. Stambuł zaniepokojony był także próbami rozszerzenia wpływów imperium carów w państwach gruzińskich, na co mógł wskazywać traktat georgijewski. Wydaje się, że czarę goryczy przelał zorganizowany latem 1787 r. przez Grzegorza Potiomkina dla Katarzyny II objazd południowej Rosji i Krymu. W podróży wziął także udział władca Austrii Józef II oraz przedstawiciele dyplomacjczy obcych państw

³⁰ A. L i e v e n, *Chechenya. Tombstone of Russian Power*, London 1998, s. 306; S. C i e - s i e l s k i, op. cit., s. 31; P. G r o c h m a l s k i, op. cit., s. 36.

³¹ *Ibidem*, s. 35.

³² R. S e e l y, op. cit., s. 31.

akredytowanych przy dworze w Petersburgu. Podróż została zorganizowana dlatego, aby Potiomkin pokazać carycy oraz jej otoczeniu tereny kwitnące gospodarczo i aby utrwalić w oczach Katarzyny jego wizerunek, jako doskonałego zarządcy i gospodarza³³.

Wojna rosyjsko-turecka rozpoczęła się w sierpniu 1787 r. Początkowo Rosjanie ponosili klęski, gdyż okazało się, iż Grzegorz Potiomkin nie był zbyt dobrym strategiem. Turkom udało się nawet wysadzić desant na wybrzeżu czarnomorskim na południowy zachód od Nikołajewa. Grzegorz Potiomkin kilkakrotnie na początku wojny proponował oddać Turkom Krym. Sytuacja militarna Rosji uległa zmianie, gdy na czele wojsk carskich stanął gen. Aleksander Suworow, który okazał się wybitnym dowódcą. W 1788 r. Rosjanie przenieśli działania wojenne na północne wybrzeża Morza Czarnego, zdobywając po długim oblężeniu Oczaków. Zwyciężyli także Turków pod Fokszanami (Focsani) i pod Rymnikiem w Mołdawii, a następnie w grudniu 1790 r. zdobyli turecką twierdzę Izmań nad Dunajem. Rosjanie zaczęli także odnosić zwycięstwa nad flotą turecką na Morzu Egejskim i Morzu Czarnym³⁴.

W czasie wojny miały miejsce także walki rosyjsko-tureckie na Kaukazie. Położenie Rosji na Kaukazie północnym komplikowało wspomniane wystąpienie zbrojne kierowane przez Mansura. Aby podtrzymać tłące się jeszcze powstanie i zorganizować dywersję na tyłach wojsk carskich, w 1790 r. Turcy wysłali znaczne oddziały wojskowe (8000 żołnierzy piechoty i 25000 kawalerii) na Kaukaz północno-zachodni. Miały one zaatakować Kabardę oraz Kizlar i odciąć Rosję od Zakaukazia. Ostatecznie wyprawa zakończyła się klęską, natomiast w czerwcu 1791 r. wojska rosyjskie zajęły ważną turecką twierdzę Anapę na wybrzeżu czarnomorskim³⁵.

Z kolei na Zakaukaziu w toku tej wojny, najważniejsze z punktu widzenia interesów rosyjskich, były przeobrażenia sytuacji w Kartlii i Kachetii. Jeszcze przed rozpoczęciem konfliktu, w 1785 r. doszło do wystąpienia części władców azerbejdzańskich i dagestańskich przeciwko wzrostowi wpływu Rosji oraz dążeniom Herakliusza II do rozszerzenia swojej władzy poza obszar Kartlii i Kachetii na sąsiednie tereny Zakaukazia. Połączyli oni swoje siły i od północy próbowali zaatakować królestwo Herakliusza. Jednak wojskom gruzińskim udało się odeprzeć na Przełęczy Suramskiej ten atak. Gruzini byli wspomagani przez nieznaczny kontyngent wojsk rosyjskich, liczący około 1000 żołnierzy pod dowództwem płk Burnaszewa. W związku z powstaniem szejka Mansura

³³ Z. Wójcik, op. cit., s. 318; N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 70-71.

³⁴ M. Heller, op. cit., s. 458-459; Z. Wójcik, op. cit., s. 321-322.

³⁵ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 74-75.

Rosja nie mogła dostarczyć dodatkowych posiłków do Gruzji. Natomiast, gdy rozpoczęła się wojna rosyjsko-turecka, oddział posiłkowy Rosjan został wycofany z Kartlii i Kachetii³⁶.

Ostatecznie wojna rosyjsko-turecka zakończyła się podpisaniem traktatu między Turcją i Rosją 9 stycznia 1792 r. w Jassach. Układ ten służył umocnieniu pozycji Imperium carów na Kaukazie północnym. Na jego mocy Turcja ostatecznie zrezygnowała z obszarów oddanych już Rosji na mocy pokoju w Kuczuk-Kainardzi. Turcja wyrzekła się Krymu, uznała obecność rosyjskiej floty handlowej na Morzu Czarnym oraz carski protektorat nad Kartlią i Kachetią. Ponadto Turcja oddała Rosji władzę nad wschodnią częścią Kubania, czyli terenami graniczącymi od północy z Kaukazem oraz przekazała Petersburgowi rozległe tereny między ujściem Dniestru i Bohu³⁷. W ten sposób Rosja umocniła swoją pozycję na Ukrainie południowej. Na miejscu dawnej tureckiej twierdzy od 1795 r. zaczęto budować port i miasto, które nazwano Odessą. Z biegiem czasu stała się ona jednym z najważniejszych punktów, przez który wywożono zboże z południowej Rosji do zachodniej Europy.

Część historyków krytykuje Rosjan za warunki traktatu w Jassach, dotyczące granicy na Kaukazie północnym. Ich zdaniem granica rosyjsko-turecka wytyczona na Kaukazie północnym była bardzo niekorzystna dla Petersburga i zupełnie nie odzwierciedlała sukcesów wojsk carskich odniesionych na froncie północnokaukaskim w trakcie wojny. Według nich Rosja niepotrzebnie oddała Turcji czerkieską część wybrzeży Morza Czarnego zajęta przez wojska carskie. W efekcie traktatu pokojowego Turcja zdołała nie tylko odbudować zniszczone w wyniku działań militarnych twierdze w Anapie i w Sundżukale, ale także rozbudować ich fortyfikacje. Szczególnie twierdza w Anapie stała się w przyszłości bazą dla różnych protureckich i antyrosyjskich wystąpień wśród ludności Kaukazu północno-zachodniego wspieranych jawnie lub potajemnie przez kolejne rządy sułtańskie. Niektórzy badacze próbują usprawiedliwiać tę politykę Rosji tłumacząc, iż w pierwszej połowie lat 90. XVIII w. musiała ona zwrócić baczniejszą uwagę na kwestię polską oraz na rozwijającą się rewolucję we Francji. Ponadto wśród najbliższych współpracowników Katarzyny II miejsce zwolenników polityki kaukaskiej i wschodniej z Grzegorzem Potiomkinem na czele, zajęli działacze opowiadający się za polityką proangielską i większym zaangażowaniem Petersburga w sprawy europejskie³⁸.

Po zakończeniu wojny rosyjsko-tureckiej, gdy wydawało się, iż zmęczone rywalizacją mocarstwa przynajmniej chwilowo postanowiły utrzymać status quo

³⁶ Ibidem, s. 65-66.

³⁷ S.K. Busuev, op. cit., s. 11; A. Furier, op. cit., s. 37; Z. Wójcik, op. cit., s. 322.

³⁸ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. De goev, op. cit., s. 76-77.

na Kaukazie, nieoczekiwanie do rywalizacji o wpływy w tym regionie przystąpiła ponownie Persja. Po okresie chaosu wewnętrznego w tym państwie, spowodowanego śmiercią Nadir szacha władzę przejął przywódca plemion Kadzarów, Aga Muhammad chan, który zdołał zjednoczyć Iran. W 1794 r. Aga Muhammad zażądał od władcy Karabachu, aby podporządkował się zwierzchnictwu Persji. Chan Karabachu odrzucił to żądanie i jednocześnie uzyskał posiłki wojskowe od Herakliusza II, który obawiał się najazdu Agi Muhammada. W 1795 r. wojska irańskie weszły do Karabachu i rozpoczęły oblężenie twierdzy Suszy. Ponieważ nie mogły zdobyć tego dobrze ufortyfikowanego miasta-twierdzy, Aga Muhammad zdecydował się zaatakować Kartlię i Kachetię oraz ich stolicę Tbilisi³⁹.

Po kilku dniach oblężenia Tbilisi, 11 września 1795 r. wojska irańskie zdobyły miasto. Przez kilka kolejnych dni bestialsko mordowano mieszkańców i rabowano ich mienie. Okrutne rzezie i gwałty objęły także całą Kartlię i Kachetię. Ocenia się, iż najazd pochłonął ofiary, obejmujące 20% całej populacji Wschodniej Gruzji. Skutkiem olbrzymich zniszczeń był głód w 1796 r., a następnie wybuch epidemii dżumy w 1797 r.⁴⁰

Niektórzy badacze wskazują, iż zdobycie Tbilisi przez wojska irańskie nastąpiło również w wyniku zdrady części szlachty gruzińskiej, która opowiedziała się po stronie Jułona pretendenta do tronu Kartlii i Kachetii i wycofała się z obrony miasta. Jułon był młodszym synem Herakliusza II i jego drugiej żony Darii. Miał on mniejsze szanse na dziedziczenie tronu niż najstarszy syn Herakliusza II Grzegorz. Jułon uzyskał szybko poparcie Iranu oraz części szlachty i arystokracji gruzińskiej⁴¹. Informacje o ataku Persów na Wschodnią Gruzję dotarły do Rosji w końcu września 1795 r. W końcu tego samego roku Katarzyna II zdecydowała się wysłać do Kartlii i Kachetii korpus ekspedycyjny, aby wesprzeć Gruzinów w ich walce przeciwko wojskom Agi Muhammada. Oddziały rosyjskie miały również wspomóc militarnie Ormian, gdyż wojska irańskie prowadziły także działania przeciwko ormiańskiej ludności w Karabachu oraz na terenie chanatu erewańskiego, zajmując m.in. jego stolicę Erewan. Część historyków spekuluje, że być może celowo władze rosyjskie opóźniły wysłanie wsparcia, aby doprowadzić do osłabienia pozycji militarnej i politycznej Herakliusza II. Z uwagi na swoje ekspansjonistyczne plany na Zakaukaziu

³⁹ Ibidem, s. 81-82; B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu...*, s. 105.

⁴⁰ A.V. Fadeev, op. cit., s. 92-93; N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 82-84; A. Furiér, op. cit., s. 38; T.T. Chmielecki, op. cit., s. 30; B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji...*, s. 123-125.

⁴¹ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 82-83.

stawał się on zbyt niebezpieczny dla Rosji. Ponadto zniszczona Kartlia i Kachetia łatwiej szukałaby protekcji w Petersburgu.

Ostatecznie w listopadzie 1795 r. Rosjanie wysłali z Mozdoku dwa bataliony pod dowództwem płk Syrochniewa na pomoc Herakliuszowi II. Zdecydowano się na podjęcie tego kroku, gdyż władze carskie obawiały się, że brak odzewu ze strony Petersburga na prośby o pomoc może doprowadzić do osłabienia, a nawet utraty autorytetu Rosji jako tradycyjnego opiekuna ludności chrześcijańskiej na Zakaukaziu przed atakami ze strony wrogich wobec tej ludności państw muzułmańskich: Iranu i Turcji⁴².

Niewielki oddział rosyjski wkroczył na obszar wschodniej Gruzji, gdy wojska Agi Muhammada wycofały się z tych terenów i operowały w okolicach Gandzy. Charakterystyczne dla polityki rosyjskiej było to, że w tym samym czasie o wiele liczniejszą formację carską pod dowództwem gen. mjr. Sawieliewa skierowano z Kizlar do Dagestanu. To posunięcie wskazywało, że władze carskie o wiele większą wagę przywiązywały do podporządkowania sobie Kaukazu północno-wschodniego. Tym bardziej, że funkcjonowanie w Dagestanie władcy o orientacji protureckiej lub proirańskiej mogło spowodować ponowny wybuch walk np. w Czeczenii, gdzie po stłumieniu powstania Mansura sytuacja nadal była niestabilna politycznie. W Dagestanie większość lokalnych władców, podobnie jak na terenie Azerbejdżanu, starała się zachować neutralność i nie opowiadać się jednoznacznie ani po stronie Rosji, Turcji czy też Iranu. Dopiero wysłanie tam wojsk rosyjskich, a zwłaszcza przejęcie nad nimi dowództwa przez gen. Płatona Zubowa w 1796 r. spowodowało zmianę sytuacji. Dowodził on korpusem liczącym 11000 żołnierzy piechoty i 9000 konnicy. Od marca 1796 r. oddziały carskie stosunkowo szybko opanowały kolejne obszary Dagestanu. 10 maja 1796 r. zajęto Derbent, następnie Szemachę, Baku i Gandzę⁴³.

Charakterystyczne było to, iż stosunkowo łatwo władzy rosyjskiej poddały się miasta, które były ośrodkami handlu i rzemiosła. Ludność miast Dagestanu i Azerbejdżanu uznawała zwierzchnictwo Petersburga często nawet wbrew stanowisku swoich lokalnych władców. Wydaje się, że taka postawa wynikała przynajmniej częściowo z faktu, iż obecność znacznych oddziałów carskich mogła świadczyć o rzeczywistym zamiarze Rosji podporządkowania sobie na stałe tych terenów. Dawało to być może złudne, ale przynajmniej tymczasowe poczucie pewnej stabilizacji wewnętrznej. Tej stabilizacji brakowało jeszcze rok wcześniej, gdy tereny szczególnie Dagestanu najpierw znajdowały się w stanie wrzenia pod wpływem emisariuszy Mansura, a potem zostały splądrowane

⁴² Ibidem, s. 84-86.

⁴³ A.V. F a d e e v, op. cit., s. 96; N.S. K i n j a p i n a, M.M. B l i e v, V.V. D e g o e v, op. cit., s. 89-90; B. B a r a n o w s k i, K. B a r a n o w s k i, *Historia Azerbejdżanu...*, s. 105.

przez wojska Agi Muhammada. Poza tym najazdy oddziałów irańskich dobitnie pokazywały, że władza lokalnych chanatów jest na tyle słaba, iż nie są oni w stanie zabezpieczyć swoich poddanych przed grabieżczymi atakami z zewnątrz. Ponadto należy pamiętać, że w większych miastach Dagestanu i Gruzji dużą rolę odgrywała kupiecka ludność napływowa: chrześcijańscy Ormianie, Grecy i Gruzini. Szczególnie wśród ludności ormiańskiej mocno ugruntowany był mit Rosji – opiekunki chrześcijan ciemniejących przez muzułmańskich władców.

W swoich działaniach gen. P. Zubow skoncentrował się przede wszystkim na zajęciu terenów, które wcześniej próbował opanować szach Iranu. Wynikało to z instrukcji, którą dostał od carycy. Katarzyna II podkreślała w niej, iż nie należy prowadzić jakichkolwiek działań, które mogą doprowadzić do wybuchu nowej wojny między Rosją i Turcją. Dlatego też wojska carskie nie wkroczyły na obszary Gruzji zachodniej, do której rościł pretensje Stambuł. Zwycięstwa korpusu Zubowa spowodowały, że władca karabachski oraz wielu azerskich chanów uznało zwierzchnictwo Rosji. Jednak sukcesy Rosjan zostały do pewnego stopnia zminimalizowane, ponieważ na skutek wojny z napoleońską Francją oraz śmierci carycy Katarzyny II gen. Płaton Zubow i jego oddziały dostały rozkaz powrotu do Rosji⁴⁴.

Śmierć Katarzyny II 17 listopada 1796 r. zakończyła kolejny etap w podboju Kaukazu przez Rosję. W okresie panowania tej władczyni Imperium carów rozszerzało swoje wpływy na Kaukazie północnym poprzez budowę sieci twierdz, stłumienie pierwszego większego powstania w Czeczenii pod wodzą Mansura oraz początki planowego osiedlania ludności kozackiej i rosyjskiej w tym regionie. W wyniku kolejnych wojen z Turcją i Persją, Rosja umocniła swoją pozycję także na Zakaukaziu, gdzie podporządkowała sobie Kartlię i Kachetię. Kaukaska polityka Katarzyny II stała się podstawą dla ostatecznego podporządkowania Kaukazu Rosji w XIX w.

⁴⁴ N.S. Kinjapina, M.M. Bliev, V.V. Degoev, op. cit., s. 91.